

VALERIJ MUSZATOV

Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok

Előszó helyett. Nem szándékozom az 1985 utáni szovjet külpolitika apologetikájával vagy befektetésével foglalkozni. Mint politológus és mint külpolitikai szakértő, aki részt vett az 1985 és 1991 közötti időszak több politikai intézkedésében, megpróbálom elmondani saját véleményemet Mihail Gorbacsov politikájáról a volt szocialista közösség vonatkozásában.

Országunk, a Szovjetunió súlyos problémák terhével lépett az 1980-as évekbe. A fejlődés dinamikája csökkent, a gazdaság túlfeszített volt, az életszínvonal stagnált. Szintén nagy nehézségeket éltek át varsói szerződésbeli szövetségeseink. A konfrontáció szintje a világban továbbra is viszonylag magas volt. Szövetségeseinkkel együtt fejlődésünk és a világtörténelem bonyolult szakaszába sodródtunk. Kétségtelenül felvetődött a reformok bevezetésének, a fejlődés tartalékai feltárásának szükségessége. Erről már Jurij Andropov is beszélt, aki Leonyid Brezsnyev után vált – sajnos csak rövid időre – az ország vezetőjévé. Hangsúlyozta: szükség van arra, hogy tisztázzuk, milyen társadalmat építünk és milyen gazdasággal rendelkezünk. De akkoriban a Szovjetunió még egységes és erős ország, a szovjet emberek közössége pedig valóságos volt. A szövetségi rendszer összességében kielégítően funkcionált, szilárdságának volt bizonyos tartaléka. 1985 tavaszán Moszkvában egy fiatal és ambiciózus politikus, Mihail Gorbacsov került hatalomra. A Politikai Bizottságban az öregekkel a háttérben nem mutatott rosszul. De milyen helyet jelölt ki a szocialista országoknak a peresztrojka politikájában, milyen tervei voltak – és egyáltalán volt-e átgondolt politikája?

Erre a kérdésre a történelem már megadta a választ: nem létezik a Szovjetunió, nincs *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP), nincs *Varsói Szerződés* (VSZ) és *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST), a kelet-közép-európai országokban összeomlottak a szocialista rendszerek, a legdrámaibb módon Romániában és Jugoszláviában. De a szocialista eszmék élnek, és Kínában, Vietnámban, Kubában a nemzeti sajátosságoknak megfelelően realizálódnak. A világban nagyszámú szociáldemokrata kormány létezik, a szociáldemokrácia politikai gyakorlata nagyon széles körű.

Volt-e alternatívája annak a politikának, amelyet Gorbacsov és környezete a szocialista országok és a szocialista világ irányába folytatott? Ezzel kapcsolat-

ban több vélemény létezik. *Egyesek* úgy vélik, hogy Gorbacsov politikájának nem volt alternatívája, igaza volt, amikor elkezdte a „létező szocializmus” lebontását, az eredmény bármilyen más esetben is ugyanaz lett volna. A szocializmus (annak állami-bürokratikus szovjet modellje) vereséget szenvedett a kapitalizmussal való versenyben, a „hidegháborút” az USA és a Nyugat nyerte meg. Érdekes megemlíteni, hogy maga Mihail Gorbacsov (nem tudom, most milyen ideológiai állásponton áll, világos, hogy nem kommunista, de megmaradt szociáldemokrata, baloldali meggyőződésű embernek) mindeztidáig sajnálja a peresztrojka elszalasztott lehetőségeit és annak az ötletének a kudarcát, hogy a régi Szovjetunió helyett szövetségi megállapodás alapján új egyesülést hozzon létre. (Saját eszmei arculatáról Mihail Gorbacsov 2005-ben a következőket mondta: „Sokat megéltem, sok mindent végiggondoltam, sok mindenben keresztülmentem, és végzetül eljutottam a szocializmus szociáldemokrata látásmódjáig. Hozzám most a szabadság [ami egyébként liberális érték], a szolidaritás, a szociálisan orientált gazdaság és az állam ezzel kapcsolatos szerepe áll legközelebb. A továbbiakban utat nyitok az »új civilizáció« elképzelésének.”¹)

Mások feltevése szerint nem kellett volna radikális változtatásokba kezdenie. Meg kellett volna elégedni bizonyos minimummal, ami nem sértette volna a dinamikus egyensúlyt. A társadalomnak volt még szilárdsági tartaléka, ami elegendő lett volna még 10 évre, ez alatt az idő alatt pedig a szocializmus valamennyi országában alaposan ki lehetett volna dolgozni a reformokat. *A szocializmus az 1980-as években – az 1960-as évek reformkísérleteinek bukása után és azok tapasztalatainak figyelembevételével – megreformálható volt a demokratikus szocializmus irányába. Létezik olyan vélemény is, hogy a peresztrojka, mint szocialista projekt, helyes ötletek gyűjteménye volt, de hiányzott a cselekvési program, nem volt prioritási rendszer, valamint nem vették figyelembe a nemzetközi realitásokat. És a tiszteletre méltó vezetőknek nem volt csapatuk.* Mihail Gorbacsov, mint a peresztrojka vezéralakja egyik oldalról a másikra csapódott, sokat improvizált, nem volt világos programja, amikor pedig a Szovjetunió elnöke lett,² hinni kezdett saját csalhatatlanságában, és mivel semmi eredményt nem ért el a gazdaságban, hozzálatott a politikai rendszer lebontásához, elutasítva a kommunista párt vezető szerepét. A szocialista országokat gondolkodás nélkül a szovjet peresztrojka szellemében történő változásokra, a vezetők cseréjére, a nyilvánosság és a demokratizmus kiszélesítésére, a Szovjetunióval való kapcsolatok és együttműködés jellegének megváltoztatására ösztönözte. Ennek eredményeképpen először a kelet-közép-európai szocialista országok omlottak össze, mivel rendszerük nem volt elég rugalmas és stabil, a radikális változásokra való felkészültségük különböző mértékű volt, vezetőik nem tudtak alkalmazkodni a változó körülményekhez, s politikai és gazdasági segítség, valamint Moszkva katonai támogatása nélkül nem tudták megtartani a hatalmat. Hogyan zajlott le mindez?

1 M. Sz. Gorbacsov–B. F. Szlavin: Nyeokoncsennaja isztorija. Tri cveta vremenyi. Moszkva, 2005. 35.
2 1988. okt. 1-jén. (A szerk.)

1. Amikor Mihail Gorbacsov az SZKP KB főtitkára lett, korlátlan hatalmat kapott, óriási befolyást tudott gyakorolni a Szovjetunió bel- és külpolitikájára. De a kezdeti időszakban tekintettel kellett lennie a Politikai Bizottság régi tagjaira, Gromikóra,³ Szolomencevre,⁴ Csebrikovra,⁵ Vorotnyikovra,⁶ a vezetés új tagjai közül pedig Ligacsovra⁷ és Rizskovra,⁸ akik aktívan támogatták megválasztását a legmagasabb posztra. Gorbacsov tevékenységében kezdetben két irányzat érvényesült: törekvés a politika megújítására, minden elavult és konzervatív megváltoztatására, valamint egyidejűleg ragaszkodás a háború utáni időszak tradícióihoz, a politikai irányvonal folyamatossága megőrzésének óhaja. De amilyen mértékben a peresztrojka és a glasznoszty politikája formálódott (1985 tavaszán *nem volt még semmilyen koncepció, csupán általános elgondolások voltak az ország megújítására és fejlődésének meggyorsítására*), erősödött a tradicionális formáktól való eltávolodás és megkezdődött az „alkotás”, de eklektikus alapon, miközben az ország és a párt múltbeli fejlődését egyre több kritika érte.

2. *A peresztrojka koncepciója*, amint az Mihail Gorbacsov kongresszusokon és plénumokon elhangzott előadói beszédeiben, felszólalásaiban, valamint *Peresztrojka országunk és a világ számára* című könyvében⁹ – amelyet több nyelvre lefordítottak és ötmillió példányban jelent meg – megfogalmazódott, a marxizmus-leninizmus posztulátumainak, a modern szociáldemokráciának, valamint a *Római Klub*, a Palme- és Brandt-bizottság, a *Háromoldalú Bizottság* és más nyugati központok jelentéseiből merített következtetéseknek az egyvelegét jelentette. A globális, általános emberi értékek élveztek prioritást, az osztályérdekek háttérbe szorultak. Kinyilvánították, hogy elutasítják a konfrontációt és az erőszakos megoldások alkalmazását a politikaiak helyett. Kiadták a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika ideológiamentessé tételének jelszavát. Európában fel kellett építeni az „Európa-házat”. Mindenben érződött az erősen idealizált alapelv, amire később ráerősített a szándékos nyugati lelkesedés, mindenekelőtt

3 Andrej Andrejevics Gromiko (1909–1989) 1957-től 1985-ig a Szovjetunió külügyminisztere, 1983–1985-ben a Szovjetunió Minisztertanácsa első elnökhelyettese, majd 1988-ig a Legfelsőbb Tanács Elnökségének elnöke. 1956 és 1989 között az SZKP KB tagja. (A ford.)

4 Mihail Szergejevics Szolomencev (1913–2008) 1971-től 1983-ig az Orosz Föderáció Minisztertanácsának elnöke, majd 1988-ig az SZKP KB Ellenőrző Bizottságának elnöke. 1961 és 1989 között az SZKP KB tagja. (A ford.)

5 Viktor Mihajlovics Csebrikov (1923–1999) 1982 és 1988 között a KGB elnöke, 1988–1989-ben az SZKP KB titkára, a KB jogpolitikai bizottságának elnöke. 1981 és 1990 között az SZKP KB, 1985–1989-ig a PB, 1988–1989-ben a Titkárság tagja. (A ford.)

6 Vitalij Ivanovics Vorotnyikov (1926–) 1983 és 1988 között az Orosz Föderáció Minisztertanácsának elnöke, majd 1990-ig Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke. 1971 és 1990 között az SZKP KB, 1983-tól 1990-ig a PB tagja. (A ford.)

7 Jegor Kuzmics Ligacsov (1920–1990) 1983–1985-ben az SZKP KB osztályvezetője, 1983 és 1990 között az SZKP KB titkára. 1988–1990-ben az SZKP KB agrárpolitikai bizottságának elnöke. 1976-tól 1990-ig az SZKP KB, 1985–1990-ben a PB tagja. (A ford.)

8 Nyikolaj Ivanovics Rizskov (1929–) 1982–1985-ben az SZKP KB titkára, a KB Gazdasági Osztályának vezetője. 1985-től 1991-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. (A ford.)

9 *M. Sz. Gorbacsov: Peresztrojka i novoje mislenyje dlja nasej sztrani i dlja vszego mira*. Moszkva, 1987.

a peresztrojka és az új gondolkodás megalkotója iránt, mivel Moszkva szemlato mást – és segítség nélkül!? – megváltoztatta a korábbi politikát.

3. *A külpolitika terén* Mihail Gorbacsovnak szakítania kellett a konfrontációval, le kellett lassítani a fegyverkezési versenyt, helyre kellett állítani a bizalmat, valamint normális kapcsolatokat kellett kialakítani a Nyugattal, mindenekelőtt az USA-val. Az egyenjogúság és paritás, a békés kezdeményezések proklamálása alapján ezt nehéz volt megtenni. Kezdetben a kiutat nyilvánvalóan abban látták, hogy bizonyos engedményeket tesznek a realitás és a kölcsönös felelősség alapján, feladnak bizonyos álláspontokat, különösen a leszerelés területén. A külpolitikában ténylegesen gyökeres fordulatról volt szó, szám szerint a harmadikról a Szovjetunió történetében Sztálin és Hruscsov után. Ez az elvi fordulat „együtt járt a forradalmi-állami prozelitizmus végérvényes elutasításával”, amint azt a Szovjetunió egykori elnökének tanácsadója, K. Ny. Brutyenc véli.¹⁰

De maga Gorbacsov – aki gyorsan megszerette a külpolitikát – is aligha feltételezte, hogy a külpolitika megújítását célzó kezdeményezései teljes kudarcba fulladnak. Az elsőrendű fontosságú feladatok között magáévá kellett tennie elődei örökségét is, azaz szoros kapcsolatokat ápolni a szocialista közösség országaival és a *Varsói Szerződés* szervezetének tagállamaival.

Ezt az irányt a Szovjetunió külpolitikájában hagyományosan prioritásnak tekintették, de a háború és béke, a globális biztonság sorsa természetesen nem itt dőlt el. Gorbacsov politikájában 1989-re érkezett el az a pillanat, amikor Kelet-Európa országai, valójában a Szovjetunió szatellitjei aprópénzzé váltak abban az alkudozásban, amit a nyugati hatalmakkal folytatott, hogy elnyerje politikai irányvonala iránti jóindulatukat, a peresztrojka támogatását és többek között a pénzügyi-gazdasági támogatást.

1985-ben a *Varsói Szerződést* még (változtatás nélkül) meghosszabbították 20 évre¹¹ (csak Románia volt ellene, de utána az is egyetértett¹²), később megújították a VSZ katonai doktrínáját,¹³ miközben konfliktus vagy háború esetén minden kérdést szovjet parancsnokság alatt oldottak volna meg. (Idézzük csak fel a „korlátozott szuverenitás” doktrínáját, amelyet a történészek és az újság-

10 K. Ny. Brutyenc: Nyeszbivjeszja. Nyeravnodusnije zametki o peresztrojke. Moszkva, 2005. 132.

11 A Varsói Szerződés további 20 éves meghosszabbításáról szóló jegyzőkönyvet az eredeti lengyel javaslatnak megfelelően 1985. ápr. 26-án írták alá Varsóban. (A ford.)

12 Románia 1985. márc. 13-án Moszkvában a VSZ-tagállamok testvérpártjai vezetőinek megbeszélésén azt javasolta, hogy a meghosszabbítás időtartama rövidebb, 10+5+5 év legyen. V. N. Bazovszkij, a Szovjetunió magyarországi nagykövete 1985. márc. 21-én arról tájékoztatta Kádár Jánost, hogy K. Dăscălescu román miniszterelnök moszkvai látogatásakor újabb román javaslatl állt elő: 15 évre hosszabbítsák meg a Varsói Szerződést azzal a lehetőséggel, hogy utána még két ötéves periódusra prolongálják. Miután ezt szovjet részről elfogadhatatlannak tartották, a románok elfogadták az eredeti javaslatot. (Magyar Országos Levéltár [= MOL] M-KS 288. f. 47/773. ő. e.) (A ford.)

13 Borisz Sztukalin, a Szovjetunió budapesti nagykövete 1987. máj. 15-én adta át Németh Károlynak a Varsói Szerződés tagállamai katonai doktrínájáról szóló nyilatkozattervezetet, amelyet a szovjet vezetés a VSZ PTT berlini ülésén szeretett volna a tagállamokkal megvitattatni és elfogadtatni. (MOL M-KS 288. f. 11/4444. ő. e.) (A ford.)

írók csak Leonyid Brezsnyev nevével kötnek össze! Itt Mihail Gorbacsov a régi módon kezdte, igaz, később taktikai megfontolásokból a VSZ tevékenységében is erősödött a politikai alapelv.)

4. A szocialista országok irányába Mihail Gorbacsov tevékenységében 1985–1988-ban *három irányzat rajzolódott* ki. Miután megismerkedett a vezetőkkel és ellátogatott valamennyi szocialista országba, megerősödött az a véleménye, hogy *új alapokra kell helyezni a kapcsolatokat, többek között meg kell próbálni újra rendezni a kapcsolatokat Kínával* (ez 1989–1990-ben sikerült). 1986 májusában az SZKP KB Politikai Bizottságának szóló feljegyzésében a főtitkár kifejtette a szocialista országokkal való kapcsolatok új elveit: valódi egyenjogúság, az álláspontok egyeztetése, a kapcsolatok tökéletesítése és közös felelősség a szocialista világ fejlődéséért, valamennyi ország szuverenitásának és önállóságának tiszteletben tartása mellett. A feljegyzés történeti része nem volt különösebben önkritikus, de a lényeg a kapcsolatok megújítási kísérlete volt, új impulzusokat adni és könnyíteni a terhet, amelyet a Szovjetunió a vállára vett. Kollégái a Politikai Bizottságban támogatták Mihail Gorbacsovot.

*A vezetők kapcsolatai legfelső szinten aktívabbá váltak, 1985 őszétől működött az európai szocialista országok kommunista pártjai első titkárai rendszeres találkozóinak intézménye.*¹⁴ *Úgy vélték, ez az eszköz lehetővé teszi, hogy jobban egyeztessék a külpolitikai kérdéseket, a gazdasági együttműködés problémáit, valamint megvitassák a szocialista világ fejlődésének kérdéseit.* Mivel nehéz volt időt találni a különálló találkozókra, ezek a találkozók fokozatosan a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének üléseihez kapcsolódtak. De néha önálló találkozókra is sor került. Kezdetben ez a mechanizmus működött, de aztán az összefüvetek leginkább tájékoztató jellegűvé váltak.

A szövetséges országok vezetőivel való kapcsolatai során Gorbacsov megértette, hogy szükség van a „*testvérországokkal*” való *gazdasági kapcsolatok átalakítására, a KGST munkájának rekonstrukciójára. Az 1985 őszi Szófiában tartott párttalálkozón*¹⁵ a Szovjetunió javasolta a *KGST-tagországok tudományos-technikai fejlődése komplex programjának kidolgozását* annak érdekében, hogy felszámolják az együttműködésben tapasztalható lemaradást a tudomány és technika területén. A szocialista országok azon kísérlete, hogy csatlakozzanak az európai programokhoz, nem sikerült, ezért a saját erőikre támaszkodva kellett cselekedni. (Ebből, mint ismeretes, semmi jó nem jött ki.) Később *Mihail Gorbacsov kezdeményezésére 1986 novemberében Moszkvában sor került a KGST-tagországok legfelső szintű vezetőinek munkatalálkozójára, hogy megvitassák az együttműködés kérdéseit.*¹⁶ Néhány vezető azt javasolta, hogy a résztvevők körét korlátozzák a VSZ-tagállamokra, mivel a többieket fejletleneknek tekintették, de a szovjet fél ragaszkodott a KGST-jelleghez, ezért Moszkvába érkezett Fidel Castro,

14 Az első – az 1985. nov. 19–20-ai genfi szovjet–amerikai csúcstalálkozót követően – nov. 21-én Prágában tartották. (A szerk.)

15 1985. okt. 21–23. (A szerk.)

16 A tanácskozásra 1986. nov. 10–11-én került sor Moszkvában. (A ford.)

Jambyn Batmuh¹⁷ és Truong Chinh¹⁸ is. Gorbacsov ennek a zártkörű találkozó-
nak az ideje alatt háromszor szólalt fel: általános kérdésekben, a Szovjetunió
külpolitikájáról és zárszót mondott.¹⁹

5. A Gorbacsov által kifejtett *álláspont lényege* a következőkben foglalható
össze: a szocialista országok előtt „könyörtelen alternatíva” áll: „A szocializmus
vagy hirtelen meggyorsítja a lépteit, eljut a tudomány, a technika, a gazdaság él-
vonalába, meggyőzően demonstrálja életmódunk vonzerejét, és akkor megszilár-
dul pozíciónk a világban, új távlatok nyílnak a világforradalmi folyamatban.
Vagy belegabalyodunk a nehézségekbe és problémákba, elveszítjük a lendüle-
tünket, és akkor elkezdenek szorongatni bennünket, megpróbálnak visszavetni
minket, annak minden következményével a szocializmus és a világ sorsa számá-
ra. Tekintettel arra az óriási szerepre és felelősségre, amelyet a szocialista világ
a vállán hord, ez érezteti hatását az emberiség sorsának alakulásában is. Íme, lé-
nyegében ez a jelentősége az egyes pártok és mostani együttes határozatainknak
és tetteinknek.”

Gorbacsov véleménye szerint valamennyi testvérpárt egységes volt abban,
hogy aktivizálni kell a „fejlődés olyan hatalmas tényezőjét”, mint a szocialista or-
szágok együttműködése. Kijelentette, hogy *a Szovjetunióban zajló peresztrojóra
nemcsak úgy kell tekinteni, mint belső szovjet szükségletre, hanem úgy is, mint a
szocialista világ problémáinak megoldásához való hozzájárulásra. (Megállok ennél
a momentumnál. Gorbacsov proklamálta a szocialista országok önállóságát és füg-
getlenségét, de gyakorlati politikájával rájuk erőszakolta a peresztrojka saját concep-
cióját, függetlenül állapotuktól és készségüktől. Ebben rejtett az oka a Varsói Szerző-
dés országai vezetőivel való összetűzéseinek, azon kívül, hogy néhányuk személyes
ellenszenvet táplált Gorbacsov iránt. Végül egyszerűen csak az önfenntartás érzése
jelent meg náluk.)*

Amikor a munkatalálkozón Gorbacsov *jellemezte a szocialista világban ki-
alakult helyzetet*, óvatos volt, hogy ne ütközzön partnerei ellenállásába, habár
beszédének első változataiban még éles értékelések voltak. Azt mondta, az új
rendszer bizonyította tartósságát, kiállta a válságokat, amelyek az imperialisták
tevékenysége által elmélyültek. De – úgymond – helyesen, kompromisszummen-
tesen kell értékelni a felvetődött problémákat is. „A 70-es évek második felében,
a 80-as évek elején a szocialista világrendszer fejlődése lelassult... (Az SZKP
KB külügyi osztályának dokumentuma szerint: a KGST-országokban a nemzeti
jövedelem átlagos évi növekedése az 1971–1975 közötti évek 6,5%-áról

17 Jambyn Batmuh (1926–1997) 1974-től Mongólia miniszterelnöke, 1984-től államfője. (A ford.)

18 Truong Chinh (1909–1988) a vietnami kommunista párt főtitkára. (A ford.)

19 Vldlen Puntusz, a Szovjetunió budapesti nagykövetségének ideiglenes ügyvivője 1986. nov.
18-án az SZKP KB Külügyi Osztályán átadta Gorbacsov Kádár Jánoshoz intézett levelét, vala-
mint a szovjet első titkárnak a nov. 10–11-i találkozón elhangzott hozzászólásainak orosz nyelvű
szövegét. A beszédek magyar fordítását „Sk. felbontásra. Személyes tájékoztatásra.” jelzéssel
megkapták az MSZMP KB Politikai Bizottságának és Titkárságának tagjai, a Külügyi Osztály és
a Gazdaságpolitikai Osztály vezetője, valamint a miniszterelnök-helyettesek. A dokumentumot
ld. MOL M-KS 288. f. 11/4440. ő. e. (A ford.)

1981–1982-ben alig több mint 2%-ra csökkent. Nemcsak a válsággal küszködő Lengyelországban vagy Magyarországon, de számos más országban is végbement a felhasználható nemzeti jövedelem abszolút csökkenése. A Szovjetunióban a GDP nulla növekedése volt megfigyelhető. Csupán Kínában ment végbe jelentős gyorsulás a gazdaságban, de a társadalmi helyzet feszült maradt.) Kedvezőtlen tendenciák jelentek meg a gazdaságban és a társadalmi-politikai szférában. Nem sikerült időben és kellő lendülettel egyesíteni a tudományos-technikai forradalom vívmányait a szocialista tervgazdaság előnyeivel. Elkéstünk a gazdaság strukturális átalakításával, intenzív pályára való átállításával. Természetesen ebben a bonyolult időszakban a szocialista országok nem álltak egy helyben, és némelyiküknek sikerült megőrizni a fejlődés elég jó ütemét. És mégis, ha az együttműködést egészében nézzük, be kell vallani: csökkent a dinamizmus.”

Mihail Gorbacsov rámutatott a nyugati hitelek és technológia egyes országok által történt széles körű felhasználásának negatív következményeire. Véleménye szerint fel kell használni a Nyugattal való kapcsolatok lehetőségét, de nem lehet megengedni, hogy az együttműködést kedvezőtlen politikai célokra használják fel.

Mihail Gorbacsov nem tudta nem érinteni azt a kényes kérdést, mi volt a Szovjetunió szerepe a szocialista országok második világháború utáni létrejöttében, és ezzel együtt felelősségét az 1980-as évekre kialakult helyzetért. A Szovjetunióknak, mint mondta, „egyfajta gyám szerepében” kellett fellépnie a szocialista világban („ez jól vagy rosszul történt, sikeresen vagy sikertelenül, erről most nem beszélek”). Az együttműködés kialakult formája – lényegében paternalizmus, nemritkán beavatkozás a belügyekbe, a szovjet tapasztalat másolása stb., de a szovjet főtítkárról erről nyíltan nem beszélt – a kezdeti időszakban magyarázható volt, de a testvéri országok megerősödésének, gazdasági erejük és politikai stabilitásuk növekedésének mértékében egyre kevésbé vált be. Gorbacsov szavai szerint az effajta kapcsolatok fokozatosan „fejlődésünk fékező tényezőjévé” alakultak át. Önkritikusan megemlítette, hogy egyes szovjet elvtársak majdhogynem a marxizmus-leninizmus tanítása egyedüli őrzőjének tartották magukat, gyanakvással figyelték más országok alkotó kísérleteit. De megjelent egy másik tendencia is: egyes országok elkezdtek bezárkózni, a megoldást nem kollektív alapon keresni.

De mit is javasolt a Szovjetunió vezetője ilyen értékelés után, amilyen először hangozott el a szocialista országok legfőbb vezetőinek fórumán?

Mihail Gorbacsov kifejtette a szocialista közösség együttműködésének elveit, amelyek az úgynevezett Brezsnyev-doktrínától való elhatárolódást jelentették (anélkül, hogy erre a beszéd szövegében konkrétan utalt volna), és a szocialista partnereivel való együttműködés átalakítását.

Arról volt szó, hogy a politikai kapcsolatoknak az egyenjogúság és a kölcsönös felelősség alapján kell épülniük. A szocialista közösségben senki nem tarthatott igényt különleges helyzetre. Az elvek kétségbevonhatatlanok: minden párt önállósága; az a joguk, hogy szuverén módon döntsenek az ország fejlődésének kérdéseiben; minden párt saját népe előtt tartozik felelősséggel saját politikájáért. (A „testvérpártok” tapasztalt vezetői azonnal érzékelték az árnyalatnyi kü-

lönbséget: döntéseikért saját népük előtt felelősek és nem Moszkva és a kommunista világmozgalom előtt.) Gorbacsov megpróbálta enyhíteni az éles megfogalmazást, és világossá tette, hogy az együttműködés csak akkor lehet sikeres, ha az egyes pártok és országok nem csupán a saját, de a közös érdekekről is gondoskodnak, ha tisztelik a barátokat és szövetségeseiket, s kötelezően figyelembe veszik érdekeiket és tapasztalataikat. Az együttműködés középpontjába úgymond a szocialista építés tapasztalatainak cseréjét kell állítani. Később Gorbacsov új szemléletmódja egyszerű megfogalmazást nyert: önök, kedves elvtársak, maguk felelnek a saját ügyeikért, maguk keresik a kiutat. Igaz, néha hozzá-tette: a szocialista választás keretei között. A *gazdasági kapcsolatokban* azt ajánlották, hogy következetesen tartsák tiszteletben a kölcsönös előnyök és kölcsönös segítség elvét. A szocialista integráció természetes alapja a nemzeti munka termékeinek egyenértékű cseréje. De Gorbacsov megemlítette a kollektív segítségnyújtás szükségességét is a gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak – Kubának, Vietnamnak, Mongóliának – abból a célból, hogy bekapcsolják őket a szocialista munkamegosztás rendszerébe. (Ez a kérdés nem váltott ki lelkesedést az „európaiakból”, senki nem akart segíteni, habár ezeknek az országoknak a vezetői további segítséget kértek. Megint csak a Szovjetunióknak kellett segíteni.)

A *nemzetközi ügyeket illetően* Gorbacsov felszólalásában az egyes kezdeményezéseknek az általánosan egyeztetett irányvonallal való összehangolására helyezte a hangsúlyt. Egyetlen ország – beleértve a Szovjetuniót is – sem képes megoldani nemzeti feladatait a nemzetközi porondon az általános irányvonalától elkülönülve – mondta.

Javasolták, hogy az *együttműködés terén* tartsák fenn a legfelső szintű vezetők munkatalálkozóinak gyakorlatát, növeljék a kormányfők kapcsolatainak és a kommunista pártok KB-titkárai tanácskozásainak hatékonyságát, aktivizálják a parlamentek, szakszervezetek, ifjúsági szervezetek stb. kapcsolatait. A KGST reformját utólag kellett kidolgozni. KGST-vonalon két ülésszakra került sor, de minden különösebb eredmény nélkül.

A munkatalálkozóan a szocialista országok vezetői egészében véve támogatták Mihail Gorbacsovot. Ő maga elégedett volt a találkozó eredményével. Különösen tetszett neki Jaruzelski, kevésbé Kádár álláspontja („ő ez alkalommal nem sokkal gazdagított minket”). Bírálta Ceaușescu felszólalását (úgy tűnik, úgymond, hogy ő mindent előttünk csinált, és a peresztrojka Romániában már 1965-ben elkezdődött).²⁰

6. *A lényeg másban volt.* A gazdasági kapcsolatokat ugyanis nem sikerült átalakítani. A KGST-tagországok tudományos-technikai fejlődésének 1985 végén elfogadott komplex programja papíron maradt. A 93 témának, amelyeket öt fő

20 Mihail Gorbacsov az SZKP KB Politikai Bizottságának 1986. nov. 13-i ülésén értékelte a munkatalálkozó eredményeit. Kádárról a következőket mondta: „Nem mondanám, hogy ez alkalommal nagyon gazdagított minket gondolatokkal. De okos és rugalmas politikus. Feltétlenül velünk van.” Ld. A. Csernyajev feljegyzését az ülésről: V Politburo CK KPSZSZ... Po zapiszam Anatolija Csernyajeva, Vagyima Medvegyeva, Georgija Sahnazarova (1985–1991). Moszkva, 2006. 105–107.

irányba csoportosítottak, csak egyharmada számolt a világszínvonal elérésével. Nem dolgozták ki a finanszírozás kérdését, hiányzott a közös gazdasági mechanizmus. Több kidolgozott téma pedig megmaradt a tervezés szintjén és nem jutott el a termelésig.

A partnerek szkeptikusak voltak abban a tekintetben, hogy átalakítható-e a KGST, inkább hajlottak a Szovjetunióval való kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére. Nem hozták létre sem az egyesített piacot, sem a vámszövetséget, nem sikerült közeledni a konvertibilitáshoz, mindenekelőtt a rubel esetében. A KGST tekintélye csökkent. Nagyon nehezen ment a következő ötéves tervidőszakra, az 1991–1995-re szóló népgazdasági tervek koordinációja. A Szovjetunió lehetőségei korlátozottak voltak, az áruforgalom esett. Növekedett a szocialista országok eladósodása a nyugati országok irányában (115–120 milliárd dollár a Szovjetunió és Kína nélkül). Új momentumként jelent meg a Szovjetunió eladósodása a „testvérországok felé”, mivel a szovjet üzemek, amelyek a lázas átalakítással voltak elfoglalva, megszakították a szállításokat. A partnerek elutasították, hogy katonai technikát vásároljanak a Szovjetuniótól. Kritikus volt a helyzet az energia-hordozók, mindenekelőtt a szovjet olaj exportját illetően. Az a számítás, hogy közös üzemeket hozzanak létre a szocialista országokkal, nem eredményezett kedvező elmozdulást, a termelésből való részesedésük kicsi volt. Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunióban készülő pénzügyi-gazdasági válság, aminek közeledését a szocialista országok vezetése érezte, árnyékot vetett az együttműködés egész rendszerére, és negatívan hatott a szocialista országok belpolitikai helyzetére. A nyugati országoktól kereskedelmileg és hitel tekintetében egyébként is függő európai KGST-országok elkezdtek aktívan a másik irányba fordulni. *Amire Gorbacsov kezdetben gondolt – a szocialista országok és a Szovjetunió közeledése a politikában és a gazdaságban, a „létező szocializmus” megújítása, ennek a folyamatnak az internacionalizálása –, abból semmi nem valósult meg. Nem került sor a megújult Kelet-Európa „történelmi találkozására” a szintén megújult Nyugat-Európával a közös európai térségben, amint azt Mihail Szergejevics sémája alapján tervezték. A későbbiekben egy ilyen találkozó, pontosabban a Szovjetunió legerősebb európai szövetségese, a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) elnyelése a NATO-tag Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) által, és azután valamennyi kelet-közép-európai ország bevonása a NATO-ba, mégis lezajlott, de a nyugati hatalmak elgondolása alapján.*

Megértette-e ezt, tudott-e erről Gorbacsov? Természetesen tudott. A *Komitjet Goszudarsztvennoj Bezopanosztyi* (KGB) egykori elnöke, Vlagyimir Krjucskov nemegyszer elmondta, hogy Gorbacsovnak jelentettek minden információt a szocialista országokban kialakult helyzetről és a nyugati partnerek terveiről. Eduard Sevardnadze tanúsága szerint Gorbacsov rossz közigazdász volt, de a gazdasági élet és az együttműködés területén kialakult helyzetről teljes mértékben tájékozott volt. Viszont kollégái a Politikai Bizottságban, akik azt bizonygatták, hogy elegendő úgymond, etetni a „testvéreket”, 1990 elején meggyőzték a főtitkár-elnököt, hogy fogadja el a határozatot a konvertibilis valutára való áttérésre a KGST-országokkal való kereskedelemben, 12 milliárd dollár hasznot

ígérve. Ennek az intézkedésnek az eredményeképpen az együttműködés egész rendszerét szétzúzták, és a Szovjetunió több szocialista országnak adósává vált.

7. De Mihail Gorbacsov, akit felbosszantott partnerei ellenállása és a peresztrojkával kapcsolatos szkepticizmusuk, már ezt megelőzően, 1987–1988-ban *hajlott arra a véleményre, hogy a szocialista országok néhány vezetőjét le kell cserélni. (A KB apparátusában ezt „kis Gorbacsovok” hatalomra juttatása törekvésének nevezték.)* Érthető, hogy ennek előbb vagy utóbb meg kellett történnie. Kádár János például már 1985 tavaszán elmondta Gorbacsovnak, hogy neki, mint a legfiatalabb vezetőnek nehéz lesz majd összehangolódni idősebb kollégáival. Normális kapcsolata Gorbacsovnak csak Jaruzelskivel és Kádárral alakult ki. Bonyolult volt a viszonya Honeckerrel, Ceaușescuval és Zsivkovval. Külsőleg tisztelettudó volt Gorbacsov kapcsolata Gustav Husákkal, de 1987 végén maga beszélt rá Gustav Nyikodimovicsot, hogy távozzon a párt éléről. Ám formálisan minden kádercsere előkészítésével Vagyim Medvegyevet és Vlagyimir Krjucskovot bízták meg, Gorbacsov szokása szerint személyesen ritkán avatkozott be.

Érdekes volt a Kádár János távozásával kapcsolatos történet. Kádár, miközben kedvezően reagált a szovjetunióbeli peresztrojkára, észrevette a megvalósítása körüli nehézségeket, s kételkedett ennek a vállalkozásnak a sikerében. A saját jellegzetes stílusában 1985 szeptemberében megkérdezte Gorbacsovtól, nem fél-e attól, hogy megismétlődik vele az, ami Hruscsovval történt.²¹ 1987-ben pedig titkos csatornákon keresztül figyelmeztette Gorbacsovt a peresztrojka valószínű csődjére. Erről saját körben beszélt, amit azután azonnal jelentettek Gorbacsovnak. A kitartó szovjet célzások hatására és a magyar Politikai Bizottság fiatal tagjainak nyomására, akik a hatalomra törtek, a beteg és öreg Kádár 1988 májusában egy tisztán dekoratív posztra, a pártelnöki posztra került.²² Valami hasonló történt Husákkal is. Egyébként a vezetőcserék sem Magyarországon, sem Csehszlovákiában nem voltak sikeresek (Grósz Károly, Milos Jakes). A Bulgáriába érkező Vagyim Medvegyevnek nem sikerült gyorsan leváltani Zsivkovot, ez egészen 1989 végéig elhúzódott.²³ Az *NDK-ban* elszalasztották az időt a változtatásra. 1989 októberében, amikor Gorbacsov a köztársaság 40. évfordulóján ott járt, végérvényesen világhosszá vált, hogy a helyzet kritikus, a lakosság elveszítette a türelmét. Erich Honecker lemondatása elkésett lépés volt, Egon Krenz megválasztása pedig hibának bizonyult. Azok között a körülmények között Hans Modrow jelölése lett volna a legmegfelelőbb. Ami *Romániát* illeti, azok a kísérletek, hogy közelítsék Ceaușescut (látogatások, magas

21 Kádár János 1985. szept. 25-én Moszkvában találkozott Mihail Gorbacsoval, amikor is feltette neki a következő kérdést: „És Ön nem fél attól, hogy [egy] udvari összeesküvés formájában megismétlődik a történelem, ahogy az Hruscsovval történt?” Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János. Bp. 2000. 67. (A ford.)

22 Az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete előtt Gorbacsov megbízta Krjucskovot, hogy utazzon Magyarországra és beszéljen Kádárral. *V. A. Medvegyev: Raszpad. Kak on nazreval v „mirovoj szisztyeme szocializma”*. Moszkva, 1994. 118–136. (A ford.)

23 Todor Zsivkov lemondására valójában 1989. nov. 10-én került sor. (A szerk.)

kitüntetések,²⁴ olajszállítások, a figyelem jelei Elena Ceaușescu iránt a *Szovjet-unió Tudományos Akadémiája* részéről) nem hoztak különösebb eredményt. Ceaușescu megmaradt a peresztrojka elszánt ellenzójének, és bírálta Gorbacsovot, amiért engedményeket tett a nyugatnak a biztonsági szférában és a leszerelés területén. Moszkvában, különösen Mihail Gorbacsov 1987-es bukaresti látogatása után természetesen határozott vélemény alakult ki Ceaușescu politikájáról. Ismerték a Románia által átélt komoly nehézségeket is. Információkkal rendelkeztek a pártban, a társadalomban és különösen a román hadseregben lévő ellenzéki hangulatról. Nem tudom, milyen értelemben beszélt az ellenzéki Silviu Brucan²⁵ Gorbacsovval a jövőendő Romániáról. (Erről az 1988 végi moszkvai találkozásról az irodalom is említést tesz.²⁶ Nem tudom megmondani, egyáltalán sor került-e erre a találkozóra, vagy csak közvetítőkön keresztül jött létre a beszélgetés.) Akárhogyan is történt, Ceaușescu a legfelső szintű találkozón, 1989 júliusában Bukarestben²⁷ és a *Varsói Szerződés* tagállamai vezetőinek legutolsó találkozója alkalmával, 1989 decemberében²⁸ javasolta, hogy vitassák meg a szocialista táborban kialakult helyzetet, és dolgozzanak ki közös intézkedéseket a közlő katasztrófából való kijutásra. Gorbacsov pedig közölte vele, hogy minden változás a demokrácia alapján megy végbe, a szocializmus ügyének sérelme nélkül. Nincs ok, úgy mond, a szocializmus csődjétől tartani.

Vagyim Medvegyev *Séthullás* című könyvében²⁹ azt írja, hogy a vezetők cseréjét a szocialista országokban energikusabban és korábban kellett volna végrehajtani.

8. 1989 nyarán, miután a *Lengyel Egyesült Munkáspárt* (LEMP) vereséget szenvedett a szejmválasztásokon, valamennyi kelet-közép-európai szocialista országban megindult a demokratikus, anti-totalitáriánus forradalmi áradat. A történészek egyes helyeken „bársonyosak” voltak, másutt vérontással jártak együtt, s majdnem mindenütt a „régiek” bírósági üldözésével. A „forradalom felülről” helyett, ahogyan azt Mihail Gorbacsov feltételezte, Kelet-Európán végigsöpört az ellenzéki erők által alulról kezdeményezett forradalmak hulláma. A szovjet vezetőt meglepettette ezeknek a változásoknak a gyors lefolyása. De összességében a válsághelyzetről egyetlenegyszer sem volt vita az SZKP KB plénumán.

24 Ceaușescu 1986. máj. 16-án tett látogatást Moszkvában, Gorbacsov 1987. máj. 25–27. között tett hivatalos látogatást Romániában, utóbbi alkalommal tüntette ki Ceaușescut a Lenin-renddel. (A ford.)

25 Silviu Brucan (1916–2006) 1956–1959-ben Románia nagykövete az USA-ban, majd 1959 és 1962 között az ENSZ-ben. 1962-től 1965-ig a román állami TV igazgatója. (A ford.)

26 K. Ny. Brutyenc már idézett írásában – Brucan könyvére hivatkozva – idéz is Brucan és Gorbacsov 1988. novemberi beszélgetéséből. Ezek szerint Gorbacsov „egyetértését fejezte ki a Ceaușescu megbuktatására irányuló akcióval, azzal a feltétellel, ha az úgy valósul meg, hogy a kommunista párt megmarad Románia vezető politikai erejének. Igaz, egyidejűleg azt is kijelentette, hogy nem fog beavatkozni Románia belügyeibe.” K. Ny. Brutyenc: i. m. 479. (A ford.)

27 A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülése 1989. júl. 6–8-án Bukarestben. (A szerk.)

28 1989. dec. 3–5-én Moszkvában. (A szerk.)

29 V. A. Medvegyev: Raszpad i. m.

Ugyanakkor érték kritikák Gorbacsov politikáját a KB-tagok, népi küldöttek részéről, többek között a németkérdésben tett óriási (és mindmáig megmagyarázhatatlan) engedménnyel összefüggésben. Gorbacsov visszavágott, és a nyugati politikusok segítettek neki azzal, hogy az SZKP XXVIII. kongresszusára időzítve kiadták a NATO szenzációs (hangnemét tekintve enyhe) nyilatkozatát³⁰ Németország egyesítéséről. Az objektivitás kedvéért meg kell említeni, hogy akkoriban Gorbacsov számára elsőrendű fontosságú kérdéssé már a hatalom megtartása, a peresztrojka imázsának megmentése és a Szovjetunió megőrzése vált. Abból, amit nemrégiben az elnök egykori munkatársai – Anatolij Csernyajev, Georgij Sahnazarov és Vagyim Medvegyev – Oroszországban publikáltak,³¹ érthető, hogy maga Gorbacsov szó szerint hónapokban számolta kormányzását. Amint azt legközelebbi külpolitikai munkatársa, Anatolij Csernyajev elmondja, a szocialista országok majdhogynem kezdettől fogva nyugót jelentettek számára, nem volt kedve ahhoz, hogy elmélyüljön problémáikban. Meglehetősen figyelemre méltó, hogy 1990-től kezdve a Szovjetunió elnökének a világ vezető országai vezetőivel – beleértve a gazdag arab és ázsiai országokat – való valamennyi beszélgetése alkalmával felvetődött a Moszkvának való pénzügyi segítségnyújtás kérdése.³² De Mihail Gorbacsovot valószínűleg személyes sorsa is nyugtalanította, mivel közeli környezetéből ismert: a Ceaușescu házaspár kivégzése a bukaresti fordulat során erős benyomást gyakorolt rá és feleségére.

1989 végén, 1990 elején a külpolitikában Moszkva számára kérlelhetetlenül felvetődött a *kelet-közép-európai új hatalmi rendszerekkel való kapcsolat megteremtésének feladata* – Mazowieckivel és a *Szolidaritással* Lengyelországban, Václav Havel elnökkel és a *Polgári Fórummal* Csehszlovákiában, Iliescuval és a *Nemzeti Megmentés Frontjával* Romániában, valamivel később Antall József kormányával Magyarországon, és természetesen az NDK koalíciós kormányával (amíg ez a köztársaság létezett). Ezeknek a feladatoknak a megoldásához való hozzáállásról tanúskodik az SZKP KB Titkárságának 1991. január 22-ei, *A kelet-európai országok helyzetének fejlődéséről és politikánkról ebben a régióban* című dokumentuma. Ebben többek között hangsúlyozták: „A Szovjetunió érdekelt abban, hogy a régió államaival jószomszédi viszonyt tartson fenn. Különösen fontos, hogy ezek az államok baráti politikát folytassanak irányunkban, ne váljanak a szovjetellenesség forrásaivá, ne legyenek külső katalizátorai a Szovjetunióban fellépő nacionalista szeparatizmusnak és centrifugális tendenciáknak, ne váljanak közvetítőivé azoknak a politikai erőknek, akik nem adták fel Európa politikai térképének átszabására irányuló terveiket.

– A kelet-európai régió semmilyen körülmények között nem jelenthet reális vagy potenciális fenyegetést a Szovjetunió katonai biztonságára. Akárhogyan is alakulnak az események, a régió országaiban nem lehetnek idegen támaszpontok és fegyveres erők.

30 A NATO 1990. júl. 6-án kiadott ún. londoni nyilatkozata a szervezet átalakításáról. (A szerk.)

31 V Politburo CK KPSZSZ... i. m.

32 K. Ny. *Brutyenc*: i. m. 425–427.

Ami a szovjet csapatoknak a kelet-európai országokból történő kivonását illeti, annak a szovjet katonák szükségleteinek és érdekeinek maximális figyelembevételével kell megtörténnie.³³ Ezek az elképzelések reálisoknak tűntek, de az események másképpen alakultak. Mihail Gorbacsovnak már nem volt befolyása, és hiányzott az akarat is, hogy országának jogos érdekeit megvédje. Fél év alatt teljesen megváltoztatta a szovjet álláspontot a németkérdésben – gyakorlatilag a fürdővízzel kiöntötte a gyereket is.³⁴ Nem arról van szó, amit Gorbacsov most mond, hogy nem lehetett elhárítani Németország egyesítését. A szovjet vezetőknek, személy szerint Mihail Gorbacsov elnöknek és Eduard Sevardnadze külügyminiszternek saját országuk érdekében az egyesítés kedvezőbb feltételeit kellett volna elérniük. Ezt nem tették. Gyakorlatilag felszámolták a szovjet nép második világháborúban elért győzelmének eredményeit. Ami a kelet-közép-európai országok új vezetőit illeti, kezdetben még kijelentették, hogy fenn kell tartani a kapcsolatokat a Szovjetunióval, de a *Varsói Szerződés*hez való ragaszkodásról hallgattak, vagy javasolták a kollektív védelmi szervezet feloszlását. Ebben az irányban dolgoztak a nyugati partnerek is. A *Varsói Szerződés*, majd a KGST felszámolása gyorsan ment.³⁵ A Szovjetunió széthullása után Oroszországnak újra kellett építeni kapcsolatait a kelet-közép-európai országokkal, beleértve az eladósodás kérdéseinek megoldását, néhány egyezmény felülvizsgálatát, a szovjet csapatok ott-tartózkodása következményeinek rendezését és a közös történelmi múlt bonyolult problémáinak átértékelését. Ezek a viszonyok jelenleg rendezettek. De a kapcsolatok korábbi közvetlensége és a bizalom természetesen már nincs meg. A gazdasági kapcsolatokat fenntartják, de azok volume és minősége alatta marad az 1991 előttinek. Valamennyi korábbi szövetséges ország, valamint a balti köztársaságok az euro-atlanti integráció útjára léptek, beléptek a NATO-ba és az *Európai Unió*ba. Területükön a blokk vagy az USA katonai bázisai vannak elhelyezve. Az amerikai rakétavédelmi rendszer harmadik vonala Lengyelország és Csehország területén lesz, a NATO további keleti expanziós tervei komolyan megnehezítik az együttműködés fejlesztését Oroszországgal. Azt lehet mondani, hogy a nagyobb európai országok (Németország, Franciaország, Spanyolország stb.) az Orosz Föderációval kapcsolatban megfontoltabb és önállóbb politikát folytatnak, mint egykori szövetségeseink és barátaink némelyike.

9. De térjünk vissza a 18 évvel korábbi eseményekhez. Azt is szükséges megemlíteni, hogy a szovjetunióbeli peresztrojka és glasznoszty, valamint Mihail Gorbacsovnak a válság előtti állapotban lévő európai szocialista országokkal kapcsolatos ellentmondásos politikájának hatása mellett a régióban zajló tektonikus változásokra hatással volt a *nyugati politikai tényező* is. „Bizonyos értelemben

33 Magyarul közli: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel i. m. 304. (A ford.)

34 A német egyesítéssel és Németország NATO-tagságával kapcsolatos szovjet álláspont változását részletesen ismerteti K. Ny. *Brutyenc*: i. m. 488–510. (A ford.)

35 A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1991. febr. 25-i közös nyilatkozata mondta ki a szervezet katonai szerveinek és struktúrájának felszámolását 1991. márc. 31-ig. A KGST feloszlásáról a testület 46. ülészakán, 1991. jún. 28-án született döntés. (A ford.)

csökkentette Kelet-Európa értékét annak lehetősége, hogy a Szovjetunió és a Nyugat a kölcsönös megértés új szintjét éri el.” (Az SZKP KB Nemzetközi osztályának 1991. január 22-ei dokumentumából.)³⁶ Volt bizonyos illúzió azt illetően, hogy a gazdasági kapcsolatokban a hangsúly Keletről Nyugatra helyeződik át. Az „új gondolkodásmód” meghirdetésével az Egyesült Államok és közeli szövetségei tudatosan dolgoztak a Szovjetunió szerepének és befolyásának gyengítésén, valamint az uralkodó kommunista pártoknak a hatalomból való eltávolításán a kelet-közép-európai országokban. Természetesen eközben felhasználták a szembenállás éveiben, a „hidegháború” időszakában alkalmazott eszközök teljes arzenálját, beleértve a pénzügyi ösztönzőt, a különböző csalétkeket, nyomásgyakorlást a kormányokra, titkos kapcsolatokat az ellenzék vezetőivel és persze a propagandacsatornákat. A cél egy volt: a Mihail Gorbacsov liberálisabb és idealisztikusabb politikája által felkínált lehetőségeket kihasználva lépésről lépésre mozgásba hozni a térséget, hogy kedvező politikai változásokat érjenek el. Az egykori amerikai elnök, idősebb George Bush és nemzetbiztonsági tanácsadója, Brent Scowcroft tábornok az akkori évek szovjet politikájáról és az USA céljairól azt írják könyvükben, hogy az első helyen állt „Kelet-Európa, ahol a reform útján tervezett lépések lehetőséget adtak számunkra, hogy hasznot húzzunk a szovjetunióbeli »új gondolkodásmódból«, elérve Moszkva szorításának gyengítését”. A második helyen állt „az atom- és hagyományos fegyverzet feletti ellenőrzés”.³⁷ Az akkori amerikai politikusok memoárjukban megemlítik, hogy az amerikai adminisztráció nemegyszer tesztelte Gorbacsovot, ellenőrizve ragaszkodását az „új gondolkodásmóddhoz”, és a határokat, ameddig politikája elmehetett. Nagy jelentőséggel bírt, hogy Gorbacsov, aki Ronald Reagant kezdetben őskori gondolkodású embernek és rendkívül konzervatívnak tartotta, mégiscsak hitt az USA elnökének, és lényegi párbeszédet kezdett vele. Ezután következtek a Szovjetunió kezdeményezései a leszerelést és a fegyveres erők csökkentését, többek között a közép- és kelet-európai csapatkivonást illetően. Idősebb George Bush elnöksége alatt az amerikaiak szondázásba kezdtek Henry Kissingeren keresztül, aki 1989 januárjában Gorbacsovval való beszélgetésekor alkut ajánlott: az USA kiszélesíti a politikai kapcsolatait Moszkvával, segít a katonai kiadások terheinek könnyítésében és más területeken, cserébe a kelet-európai változásokért. Henry Kissinger felvetett egy ötletet, hogy Bush állapodjon meg Gorbacsovval közös lépésekről a kelet-európai helyzet liberalizálására az USA azon kötelezettségvállalása alapján, hogy nem cselekszik a Szovjetunió biztonsági érdekei ellen.³⁸ Formálisan Gorbacsov ezzel nem értett egyet, de ebben a témában hivatalosan is folytatták a beszélgetést James Baker külügyminiszterrel, aki arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet főtitkár és külügyminisztere ebben az ügyben perspektivikus partnerek. Annak érdekében, hogy Moszkva ne zárja be az ajtót Kelet-Európába, „Moszkván keresztül” kell menni, mivel a régióban zajló változások a szovjetunióbeli változá-

36 Magyarul ld. Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel i. m. 307. (A ford.)

37 *George Bush–Brent Scowcroft: A World Transformed.* New York, 1999. 15. (A ford.)

38 K. Ny. *Brutyenc:* i. m. 485.

sok hatása alatt, annak új politikájával és új érdekeivel összhangban mennek végbe. Egyidejűleg George Bush és Margaret Thatcher, akiknek megvoltak a maguk megbízható kapcsolatai Mihail Gorbacsovval, biztosították a szovjet vezetőt, hogy az USA nem fogja veszélyeztetni a Szovjetunió kelet-európai érdekeit, nem fogják kihasználni a szocialista országok belső nehézségeit. A Nyugat állítólag amellet volt, hogy ezek szigorúan belső folyamatok, és beavatkozni, „Kelet-Európa de-kommunizálását siettetni nem fogjuk”.³⁹

Elhitte-e mindezt Gorbacsov? Nyilvánvalóan csak részben hitte el. De az USA elnökével való 1989. decemberi máltai találkozója alkalmával Gorbacsov kijelentette, hogy a Brezsnyev-doktrína halott, ezzel megerősítve, hogy a Szovjetunió nem fog, mint a múltban, beavatkozni a kelet-európai eseményekbe.⁴⁰ Korábban hasonló álláspontot fejtett ki Alekszandr Jakovlev magyarországi és csehszlovákiai munkalátogatása alkalmával 1988 végén.⁴¹ De a „testvérországokban” kezdődő destabilizáció mindent gyökeresen megváltoztatott, a Szovjetunió kelet-közép-európai jelenlétének csökkenése automatikusan az USA szerepének és jelenlétének erősödéséhez vezetett. Nem alakulhatott ki vákuum. Mihail Gorbacsovot nyugtalanította ez a kérdés. November 10-én Bushnak, Kohlnek, Thatchernek és Mitterrandnak küldött üzenetében kijelentette, hogy két német állam létezik, és Moszkva meg fogja védeni érdekeit.⁴² Amint Bush visszaemlékezésében megemlíti: „Gorbacsov nyilvánvalóan őszintén aggódott a kelet-európai események miatt. Idáig közömbösnek, sőt megbűvöltnek tűnt a régió a kommunizmustól és a szovjet ellenőrzéstől való gyors eltávolodásától.”⁴³ 1990 májusában Moszkvában a szovjet vezető kijelentette Bushnak: „Adataim vannak arról, hogy Ön a politikájában igyekszik leválasztani a kelet-európai országokat a Szovjetunióról.” De ez már elkésett és gyámtalan megállapítás volt. A szovjet vezető megint nem foglalt el határozott álláspontot. Az amerikai kutatók, Beschloss és Talbott (az USA egykori első külügyminiszter-helyettese) értékelése szerint Gorbacsov „nem látta előre, hogy Kelet-Európa néhány hónapon belül letér a szovjet pályáról, és a Varsói Szerződés összeomlik. A forradalom bátor kezdeményezőjéből Gorbacsov

39 Bush erre vonatkozó szóbeli üzenetét 1989 szeptemberében Margaret Thatcher adta át Gorbacsovnak, amikor Tokióból hazatérőben Moszkvában találkozott a szovjet pártvezetővel. I. m. 484. (A ford.)

40 A máltai megbeszélésekről készített feljegyzést ld. At Historic Crossroads: Documents on the December 1989 Malta Summit. Cold War International History Project Bulletin 2001. 12–13. sz. 229. skk. (A ford.)

41 Alekszandr Jakovlev 1988. nov. 9–12. között tett látogatást Magyarországon, majd azt követően nov. 12–16. között Csehszlovákiában. A megbeszéléseiről készült feljegyzéseket ld. *Alekszandr Jakovlev: Peresztrojka: 1985–1991. Nyeizdannoje, maloizvesztnoje, zabitoje.* Szoszt. A. A. Jakovlev. Moszkva, 2008. 253–273. (A ford.)

42 A dokumentumot közli: *Hans-Hermann Hertle: The Fall of the Wall: The Unintended Dissolution of East Germany's Ruling Regime.* Cold War International History Project Bulletin 2001. 12–13. sz. 159. (A ford.)

43 *G. Bush–B. Scowcroft:* i. m. 150.

saját tevékenysége kerékvágásból kizökkenett tanújává alakult át.”⁴⁴ Saját politikája igazolására Mihail Gorbacsov általában azt állítja, őt hiába vádolják az-
zal, hogy úgymond odaadta Kelet-Európát, szabadjára engedte népeit. Ki tart-
hatta volna vissza őket, joguk volt a szabadságra. Gyakorlatilag az események
általá előre nem látott fejlődése mindent a helyére tett: a kelet-közép-európai
országok elszakadtak Moszkvától, ahol a legfelső vezetésben szintúgy mindin-
kább megerősödött a vágy a válásra, igaz, nem ilyen drámai formában; a régió
pedig a saját útján haladt a társadalmi rendszerváltásban, az USA és Nyu-
gat-Európa felé fordulva. Gorbacsov 1991 júliusában mentegetőzve azt mon-
ta Kohlnek: „»Elegük lett« belőlünk. De nekünk is elegünk lett.”

Összegezve megállapítható, hogy a kelet-európai változások okai között
együtt jelentkezett Gorbacsov meggondolatlan, következetlen politikája, az az öt-
lete, hogy a peresztrojkat átviszi a szocialista országokba, az ezekben az országok-
ban zajló népi megmozdulások és a politikai osztály magatartásának megváltozá-
sa, mindez együtt a régi vezetés dogmatizmusával, amely képtelen volt kiutat
javasolni a válságos helyzetből, valamint a Nyugat messzire látó, energikus politi-
kája, amely képes volt ügyesen kihasználni saját érdekeiben a Szovjetunió politi-
kájának minden gyengeségét és a volt szocialista országokban kialakult hatalmi
válságot. A kelet-európai országokban zajló forradalmak nem kis hatást gyakorol-
tak a Szovjetunió két évvel későbbi szétesésére. Természetesen van, aki még most
is, amikor már 20 év eltelt az 1989-es forradalmak óta, megpróbálja az árulás nyo-
mait keresni abban, ami akkor történt. Véleményem szerint, korrektil és igazsá-
gosan foglalt állást ennek kapcsán az egykori NDK volt miniszterelnöke, Hans
Modrow:⁴⁵ „Nem, az NDK-t és a többi szocialista országot Moszkva egyáltalán
nem árulta és adta el. A vezető hatalom egyszerűen csak tartózkodott attól, hogy
következetesen és kitartóan támogassa őket, határozottan kiálljon érdekeikért,
amelyek végeredményben a saját érdekeik voltak.”⁴⁶ De baj volt az is, hogy a
Szovjetunió vezetése nem volt képes megvédeni a saját érdekeit sem, aminek
eredményeképpen szétesett a Szovjetunió.

Fordította: Baráth Magdolna

VALERY MUSATOV

THE METAMORPHOSIS OF GORBACHEV'S POLITICS AND THE SOCIALIST COUNTRIES

The author examines the relations between the Soviet Union and the East European
countries in the Gorbachev Era, and the effects that the “new mentality” brought about
in the system of connections. Gorbachev quickly realized that relations should be put
on a new basis: he first expressed his new principles in a memorandum written to the
Political Committee of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet

44 M. R. Beschloss–S. Talbott: At the Highest levels. Boston, 1993. 467. (A ford.)

45 Hans Modrow 1989 novemberétől 1990. márciusig volt az NDK miniszterelnöke.

46 Hans Modrow: Peresztrojka: kak ja jejo vizsu. Moszkva, 1999. 95. (A ford.)

Union in May 1986, then at the meeting of the leaders of fraternal parties in November 1986. Concerning the metamorphosis of relations, a special attention was given to the reshaping of economic relations, the reconstruction of the work of COMECON, but the latter one did not succeed.

The author believes that although Mikhail Gorbachev proclaimed the independence and autonomy of the socialist countries – which was regarded as isolation from the Brezhnev Doctrine, through his politics in practice he forced the own concept of the perestroika upon them. According to the author, the changes in Eastern Europe were partly caused by Gorbachev's thoughtless and inconsistent policy, the national movements in the related countries, and the far-seeing and energetic policy of the West jointly; eventually the revolutions in the East European countries had a great influence on the collapse of the Soviet Union.